

*Η πολυεδρική φυσιογνωμία του ευρωπαϊού Εμμανουήλ Ροΐδη**

Anna Zimbone

Το αφήγημα *Η αμφίβολος ζωή* πραγματεύεται ένα θέμα δυσάρεστο μεν, αλλά πολυσυζητημένο στην Ευρώπη του τέλους του 18^{ου} και του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή τη νεκροφάνεια και τον πρόωρο ενταφιασμό, και επιβεβαιώνει, έστω κι αν δεν ήταν καθόλου αναγκαίο, ότι ο Εμμανουήλ Ροΐδης πέτυχε πλήρως, για μία ακόμη φορά, να αποφύγει εκείνο που θεωρούσε τη «μεγαλητέρα ανηθικότητα» ενός συγγραφέα: «[...] να αποκοιμίζη τον αναγνώστην του»¹. Γνώριζε βέβαια καλά ότι δεν περνάει ποτέ η μόδα ούτε του κάλλους της τέχνης ούτε της επιστημονικής ακρίβειας, κι έτσι τα ενδιαφέροντά του για τη λογοτεχνία και την κριτική, το ύφος και τη γλώσσα, την πολιτική και την ιστορία, τον πολιτισμό και την ποικίλη επικαιρότητα αναμειγνύονται πολύ νωρίς με τα ερεθίσματα που δέχεται από τα ευρωπαϊκά επιστημονικά περιβάλλοντα, στο εσωτερικό των οποίων ανθοφορεί - ακριβώς την εποχή που έτυχε ο συγγραφέας μας να ζει - μια «θρησκεία της επιστήμης» ως ισχυρό αντίβαρο στην παραδοσιακή θρησκεία.

Όπως είναι γνωστό, ο 19^{ος} αιώνας διευρύνει και εμβαθύνει εκείνην την επιστημονική θεώρηση του ανθρώπου που είχε αποβεί μία από τις πιο αξιόλογες θέσεις των διακηρύξεων του Διαφωτισμού, και που θα λειτουργήσει ως γέφυρα ανάμεσα στις φυσικές επιστήμες και στις λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες: πρόκειται για μια ριζική ανανέωση που διαδίδεται στην Ευρώπη στα μέσα του αιώνα: Επιστημολογία, Θετικισμός και νατουραλιστική Σχολή συνοδεύουν και ενθαρρύνουν την εδραίωση και συγκρότηση της βιομηχανικής κοινωνίας.

Η ανάγκη, λοιπόν, να γίνει επιστημονικά γνωστή η ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας εμπλουτίζεται με τη συντελεσμένη πρόοδο στα ερευνητικά πεδία της φιλολογίας, της γλωσσολογίας, της ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο εντάσσεται το ενδιαφέρον του Ροΐδη για την αξία των επιστημών και τη λειτουργία τους στη διανοητική και ηθική ωρίμανση του ατόμου².

---

* Η επιμέλεια της ελληνικής μετάφρασης οφείλεται στον Βασίλη Δημογεροντάκη, τον οποίον ευχαριστώ θερμά.

¹ Πρβλ. Ροΐδη, Α', 323 (*Επιστολή ενός Αγγρινιώτου Β'*): «Δεν εννοώ να σας κάμω διδαχήν, διότι, κατ'εμέ, η μεγαλητέρα ανηθικότης είναι ν'αποκοιμίζη τις τον αναγνώστην του». Πρβλ. επίσης, Α', 71, 76 (*Η πάπισσα Ιωάννα, Τοις εντευξομένοις*), Α', 355 (*Περιήγησις εις την Σελήνην*), Δ', 396 (*Ιστορία μιας γάτας*).

² Ο Claude Bernard, στην *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* (Παρίσι, 1855, 1868), αυτονομεί τη φυσιολογία από την ιατρική, αλλά εν τω μεταξύ γίνονται ευρέως γνωστά τα καινούργια, εκπληκτικά αποτελέσματα των ερευνών: οι πρώτες γνώσεις για το κύτταρο, η έννοια του οργανισμού, η κληρονομικότητα και η μετάδοση των χαρακτηριστικών. Προπάντων, διαδίδονται και ενεργοποιούνται οι νέες αρχές της

Ως εκ τούτου, ο ορθολογιστής Ροΐδης, γνήσιο τέκνο του καιρού του, παίρνει μέρος σε αυτήν τη ‘φυσιολογική’ στροφή: θαυμάζει τον Taine³, στον οποίον πρέπει να αναγνωριστεί η συμβολή για την εφαρμογή της θετικιστικής μεθόδου στη λογοτεχνία και στην τέχνη, ασπάζεται τις θεωρίες του Δαρβίνου για την εξέλιξη, τις ανακαλύψεις της βιολογίας, της γενετικής, της ιστορίας και της κοινωνιολογίας (έχω υπόψη μου τον Michelet και την *Sorcière* του)⁴, μια και - όπως αντιλαμβάνεται κανείς ευχερώς από την ανάγνωση των κειμένων του - δεν τον έθελγε το υπερφυσικό, και καθετί που δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα αντιμαχόταν την εκ φύσεως ευθυκρισία του⁵.

Επομένως, ο Ροΐδης εκτιμούσε τον μοντέρνο καλλιτέχνη που, όπως υποστήριζε εκείνη την εποχή ο συγγραφέας και θεωρητικός του βερισμού Luigi Capuana (Mineo, Catania, 1839 - Catania, 1915), θα μπορούσε να συνδυάσει το διπλό ρόλο του καλλιτέχνη-επιστήμονα, που θα εξοπλιζόταν με το μικροσκόπιο και θα χειριζόταν «ψυχρά το νυστέρι του ανατόμου»⁶. Αρκεί επί του προκειμένου να

βιολογικής εξέλιξης (Ch. Darwin, *On the Origin of Species*, Λονδίνο 1859), ενώ οι νεότευκτες ιατρικές-επιστημονικές κατευθύνσεις ερευνούν και μελετούν τη συμπεριφορά και τη νοητική κατάσταση του ατόμου-αναφέρομαι ιδιαίτερα στον Cesare Lombroso (1835-1909), μαθητή του Moleschott, ψυχίατρο, ανθρωπολόγο και εγκληματολόγο, που συγχωνεύει τις τρεις επιστήμες και δημιουργεί από αυτές μία καινούργια, την εγκληματική ανθρωπολογία (Lombroso, *L'uomo delinquente*, 1876, *Genio e follia*, 1877).

³ Ο Taine στο συζητημένο βιβλίο του *De l'Intelligence* (1870) βεβαιώνει ότι όλες ανεξαιρέτως τις ικανότητες μας τις κατευθύνει η ύλη· και ότι η θέληση δεν έχει τίποτα το μυστηριακό, αποτελεί την ίδια μας την ουσία, είναι ο εαυτός μας, έτσι όπως το δημιουργικό πνεύμα προσδιορίζεται αντίθετα από τη σύγκλιση τριών παραγόντων, ‘la race’, ‘le milieu’ και ‘le moment’. Στον *έμψυχο* άνθρωπο υπεισέρχεται τώρα ο *φυσιολογικός* άνθρωπος. Στην πολεμική του με τον Βλάχο, 1877 (για το θέμα αυτό πρβλ. Πλάκα, 1984, Αγγελάτο, 2003), ο Ροΐδης συνοψίζει τις νέες αντιλήψεις μνημονεύοντας τον Karl Vogt: «Η σκέψις είναι έκκρισις του εγκεφάλου, ως το ούρον των νεφρών» (πρβλ. *Περί συγχρόνου εν Ελλάδι κριτικής*, Β΄, 278). Όμως, δέκα περίπου χρόνια πριν (στο *Η εορτή του όνου κατά τον Μεσαιώνα*, Β΄, 9), είχε ήδη αναφερθεί στις «υλιστικές τάσεις της σήμερον σοφίας» και στον Karl Vogt, το αξίωμα του οποίου («Le cerveau secrète la pensée, comme les reins secrètent l'urine») καταχωρίζεται δύο φορές: μία φορά ελληνικά στο κείμενο και μία δεύτερη γαλλικά στη σημείωση (πρβλ. επίσης Γεωργαντά, 1993, 273-275).

⁴ Για τους Michelet και Ροΐδη, πρβλ. Zimbone, 2008.

⁵ Μεταφέρω τα λόγια του από το *Ανέκδοτοι σκέψεις*, Ε΄, 367: «Ο αληθής ποιητής πρέπει να ομοιάζει την δρυν, ήτις όσον υψηλότερα αίρει την κεφαλήν προς τον ουρανόν, τόσον βαθύτερον βυθίζει την ρίζαν εις την γην». Πρβλ. επίσης Μαυρέλο, 2002, 243: «Η νοσολογία περί ρομαντισμού είναι κάτι που συχνά αναφέρει ο Ροΐδης, λ.χ. Β΄, 244, όπου ονομάζει τον ρομαντισμό νόσον του Βύρωνος, και 152, όπου γενικεύει ονομάζοντάς την ‘αρρώστια της νεωτέρας ποιήσεως’».

⁶ «Il suo occhio è armato del microscopio, la sua mano del bisturino dell’anatomista e del disseccatore». Και συνεχίζει: «Restar arte, cioè infondere la vita alle sue creature nello stesso tempo che le disarticola e le scompone con spietata e serena freddezza, ecco l’arduo problema che deve risolvere ad ogni momento la vera arte moderna» (Capuana, 1880, 87). Παραπλήσιες με τις σκέψεις του Capuana είναι και εκείνες του Francesco de Sanctis: «[...] lo stile di Zola, un vero stile che penetra nella carne e fa spicciare il sangue» (De Sanctis, 1877, 387), «Zola [...] ha lo stile reciso, rapido, sicuro, come coltello di chirurgo» (ό.π., 391). Στη βάση, επίσης, της γνωστικής προσέγγισης, που μας οδηγεί στη μελέτη «delle cose in se stesse, nella loro esteriorità, nella loro natura, nella loro vita» (De Sanctis, 1883, 460), βρίσκεται η πειραματική μέθοδος του Γαλιλαίου, τον οποίον όμως ο De Sanctis μόνον υπαινίσσεται: «Non vogliamo studiare le cose nei libri; vogliamo guardarle nel libro vivo della natura» (ό.π.), διαβόητη φράση από το *Saggiatore* (1623): «La filosofia», έλεγε ο Galilei, «è scritta nel libro grandissimo della natura». Ο συλλογισμός του De Sanctis παίρνει τη σημασία μιας ένθερμης και διαυγούς έρευνας πάνω στον άνθρωπο, στις σχέσεις του με την τέχνη και το περιβάλλον, στο οποίο ζει:

διαβάσουμε τις διαπιστώσεις του Ροΐδη για τον Ντοστογιέφσκι (*Ο Δοστογιέφσκι και το έργο του Έγκλημα και τιμωρία* (1889):

Δεινούς μεταξύ των μυθιστοριογράφων ψυχολόγους έχουν μεν βεβαίως να επιδείξωσι και τα άλλα έθνη, η Αγγλία τον Δίκενς, η Γαλλία τον Βαλζάκ και η Αμερική τον Πόου. Ουδέ τούτων όμως, ουδ' άλλου τινός η σμίλη εβυθίσθη ποτέ εις οίον η του Δοστογιέφσκη βάθος, δια τον λόγον βεβαίως, ότι ουδείς περιγράφων όσα περιέγραψεν ηδύνατο εξ ίσου να είπη "Quorum pars magna fui", ως ο ήρως του Βιργιλίου και ο συγγραφέας του «Έγκλήματος» και των «Δαιμονισμένων». [...] Αν ο Ζολά, ο Δωδέ, οι Γονκούρ και ο Μωπασάν αφαιρούσιν από των ηρώων και ηρωίδων αυτών το ένδυμα, ενίστε δε και το υποκάμισον, ο Δοστογιέφσκης αφαιρεί αυτό το δέρμα. Αι ψυχολογικάι αυτού αναλύσεις προξενούσι πλειστάκις την φρικίασιν εκείνην υπό της οποίας καταλαμβάνεται τις εκ της θέας αιμοσταγών και σπαιρόντων σπλάγγων εν αμφιθεάτρω ζωοτομίας (Γ', 345).

Και εάν η ενασχόληση με τη δαρβινική θεωρία⁷ και η χρήση της προσφιούς σύγκρισης άνθρωπος/ζώο⁸ ανάγεται ήδη στην *Πάπισσα* (Α', 238), σε ένα κείμενο της επόμενης χρονιάς, με τίτλο *Αι μάγισσαι του Μεσαιώνος* (εγκώμιο της γυναίκας-μάγισσας, αρχέγονου της πρακτικής ιατρικής, και πρώτη επίθεση χωρίς συμβιβασμούς που ο Ροΐδης εξαπολύει κατά του εκκλησιαστικού θεσμού), κάνουν την εμφάνισή τους για πρώτη φορά⁹ ονόματα επιστημόνων και ερευνητών: Boerhaave¹⁰, von Linné¹¹, Trousseau¹², Bouchardat¹³, Sperino¹⁴.

«All'antico motto: 'le idee governano il mondo' è succeduto quest'altro: 'Dove non è forza non è vita né reale né ideale', e siamo tanto trasformati che abbiamo sentito senza ribellarci la frase [του Bismarck, το 1863] 'La forza vince il diritto'» (ό.π., 461).

⁷ Πρβλ., π.χ., Ροΐδη, Β', 9-10 (*Η εορτή του όνου κατά τον Μεσαιώνα*), 28-52 (*Αγγέλου Βλάχου Κομωδία*), 279 (*Περί συγχρόνου εν Ελλάδι κριτικής*), Γ', 123-24 (*Περί συμφορωτέρας εις την διάνοιαν διαίτης*, 1882), 189 (*Σκαλάθουρα*).

⁸ Από τις πολλές σχετικές φράσεις θα ήθελα να θυμίσω δύο, αντίστοιχα από το *Ιστορία ενός σκύλου*, Δ', 391: «Πολλάκις έκτοτε αναγινώσκων όσα γράφονται περί μελλούσης ζωής έτυχε να σκεφθώ ότι, αν αληθεύη η γνώμη των πιστευόντων ότι δεν επιζή εις το σώμα πάσα ψυχή, αλλά μόνη η πίστις, η αφοσίωσις, η αυταπάρνησις και η αγάπη βραβεύονται εις τας αιωνίους μονάς, πολύ πιθανώτερον παρά πολλών μεταστάντων γνωρίμων φίλων μου είναι να ευρίσκεται εκεί η ψυχή του καλού εκείνου σκύλου», και από το *Ιστορία ορνιθώνος*, Ε', 219: « [...] έχουνσι και τα ζώα ψυχήν. [...] ομοιάζουσι πολλάκις ως δίδυμοι αδελφαί αι ψυχαί των ζώων και των ανθρώπων».

⁹ Νομίζω πως βρίσκουμε στην *Πάπισσα Ιωάννα* μία μοναδική αναφορά στον βρετόνο γιατρό François-Joseph-Victor Broussais, 1772-1838 (Βρουσσαίο), θιασώτη της θεραπείας των ασθενειών με αφαιμάξεις και βδέλλες, που για το λόγο αυτόν ο συγγραφέας μας ονομάζει «αιμοβόρο» (Α', 181).

¹⁰ Ο Ολλανδός Hermann Boerhaave (1668-1738) δίδαξε στην Ιατρική και Γεωπονική Σχολή του Λέιντεν.

¹¹ Carl von Linné (1707-1778), γνωστός Σουηδός φυσιοδίφης και γιατρός.

¹² Ο Γάλλος κλινικός γιατρός Armand Trousseau (1801-1867) υπήρξε ο συγγραφέας του *Traité de thérapeutique et de matière médicale*, Paris 1836.

¹³ Apollinaire Bouchardat (1806-1886), καθηγητής Υγιεινής στην Ιατρική Σχολή του Παρισιού.

¹⁴ Casimiro Sperino (1859 - 1894), οφθαλμίατρος και δερματολόγος από το Τορίνο.

Ο Θανάσης Καράβατος σε δύο περιεκτικά άρθρα του¹⁵ διατρέχει την ‘επιστημονική-ιατρική’ πορεία του Ροΐδη¹⁶ που από το 1869 έως το 1893, ξεκινώντας από τον Carl Vogt¹⁷ και τον Jakob Moleschott¹⁸, θα φτάσει τελικά στον Paul-Pierre Broca¹⁹, αντιμετωπίζοντας θέματα που έχουν να κάνουν με τη φρενολογία του Franz Joseph Gall²⁰, με τις εγκεφαλικές εντοπίσεις γενικά και με την ανατομική εντόπιση του έναρθρου λόγου.

Οι αναζητήσεις του Ροΐδη γύρω από τη νευροψυχολογία μαρτυρούνται στο αφήγημα του 1885 *Τα στίγματα*²¹. Το πεζό αυτό είναι αξιοσημείωτο και για το λόγο ότι, παρ’ όλη την ανεκδοτολογική μορφή του, πρέπει να ενταχθεί στο εσωτερικό μιας ιστορικής στιγμής που καλλιεργεί την αντίληψη για την επιστημονική, ή καλύτερα φυσιολογική, ψυχολογία, προορισμένη να εξακριβώσει την ιδιαιτερότητα της ψυχικής διάστασης.

Έτσι, το ροϊδικό ενδιαφέρον για τον υπνωτισμό, τα στίγματα, τα άτομα σε *trance médianique*, δεν αποτελεί εκκεντρικότητα του συγγραφέα μας, αλλά γενικότερη τάση στην οποία εμπλεκόταν όλη η Ευρώπη, από τη Γαλλία ως τη Γερμανία και την Αγγλία: η τάση αυτή σηματοδοτούσε το πέρασμα από τις παραδοσιακές επιστήμες στη μελέτη που ευνοεί την έρευνα για την ψυχή, μέσα σε ένα κλίμα όπου εκδηλώνονταν πολύ έντονα η προσοχή και για την παραφυσική φαινομενολογία στο πλαίσιο του

---

¹⁵ Καράβατος, 1987 και 1996.

¹⁶ Η ανάλυση στηρίζεται στα δοκίμια: *Αγγέλου Βλάχου Κωμωδία*, 1871, *Παθογένεια*, 1885, *Η επιστήμη (Τα Είδωλα)*, 1893.

¹⁷ Γερμανός φυσιολόγος (1817-1895).

¹⁸ Ολλανδός φυσιολόγος και διατολόγος, που πολιτογραφήθηκε Ιταλός (1822-1893).

¹⁹ Γάλλος χειρουργός και ανθρωπολόγος (1824 -1880), πρωτοπόρος της σύγχρονης ανθρωπολογίας.

²⁰ Γερμανός γιατρός (1758-1828), ιδρυτής της Οργανολογίας, φυσιολογικής επιστήμης που ο μαθητής του Spurzheim ονόμασε φρενολογία.

²¹ Ροΐδης, Β΄, 206-218. Πρόκειται για πραγματικό περιστατικό που συνέβη, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας και αυτόπτης μάρτυρας του επεισοδίου, στο σκευοφυλάκιο μιας εκκλησίας της Κατάνης. Και είμαι της γνώμης ότι πρέπει να πιστέψουμε τον Ροΐδη, από τη στιγμή που στις σημειώσεις του, κατά την περίοδο της ασθένειάς του εξαιτίας του δραματικού ατυχήματος του οποίου ήταν θύμα (νύχτα της 27^{ης} Ιουλίου 1885), επισημαίνει: *Στίγματα* «Η [εκροή] εφίδρωσις αίματος των [εκστατικών] εκ της παλάμης της [χειρός], ην ιδίοις όμμασιν είδον εγώ εν Σικελία, ιατρικώτατον είναι αυτό» (Κασίνης, 1985, 69). Εκτός τούτου ο Ροΐδης, όπως οι «αγράμματοι βολταίρισται», χαρακτηρίζει το φαινόμενο των στιγμάτων όχι υπερφυσικό αλλά φυσιολογικό, και γι’ αυτό στα λόγια του δε διακρίνεται ίχνος ειρωνείας, τουναντίον εμφανίζεται πλήρως πεπεισμένος από τις μαρτυρίες των στιγματισμένων: «[...] Ο φανατισμός και ο δόλος αδύνατον είναι να συνοικήσωσι ταυτοχρόνως εν τω αυτό εγκεφάλω» (216), βεβαιώνει κατηγορηματικά. Υπό αυτή την έννοια ο Ροΐδης τηρεί αποστάσεις από τη νομοιατρική παρατήρηση, στις απαρχές της σύγχρονης εποχής, πάνω στη σχέση αγιομανίας και ψυχοπάθειας (πρβλ. Zimbone, 2010, 407-408), και καταλήγει: «Οπωσδήποτε τα στίγματα και τα συγγενή τούτοις φαινόμενα μετά πάσας τας προς εξήγησιν αυτών προσπαθείας εξακολουθούσι να καλύπτονται υπό τον σκοτεινόν πέπλον, όστις αποκρύπτει ημίν πού και πώς συνδέονται και ενεργούσιν επ’ αλλήλων η ύλη και το πνεύμα» (218). Η διαβεβαίωση του Ροΐδη φαίνεται να ανακαλεί τον ισχυρισμό του Spenser για το ‘απροσπέλαστο στην ανθρώπινη γνώση’ έτσι όπως τον είχε διατυπώσει ο Άγγλος φιλόσοφος ήδη σ’ ένα από τα πρώτα του έργα, *The Principles of Psychology* (1855). Οπωσδήποτε συμφωνώ με τον Μαυρέλο στη χρήση από τον Ροΐδη του έκτακτου συμβάντος, για να κρατήσει σε εγρήγορση τον αναγνώστη και, ως εκ τούτου, στην προσφυγή στο ‘χτύπημα του κεφαλιού με το κολοκύθι’ (Μαυρέλος, 2003α, 84: «Η εγκιβωτισμένη ιστορία [...] είναι η

υστερικού συνδρόμου.

Πρόκειται για την ιατρική-φυσιολογική προσέγγιση στη μελέτη της ψυχής, στην οποία προσχώρησαν ολόψυχα γιατροί, φυσιολόγοι, ψυχίατροι, όπως ο Thomas Laycock²², που κατονομάζει ο Ροΐδης στο αφήγημά του μαζί με άλλους γνωστούς επιστήμονες (από τον Karl Friedrich Burdach ως τον ιερέα Pierre Jean Corneille Debreyne και ακολούθως στους John Elliotson, Louis-Francois Lélut, Friedrich Tholuck). Ο πλούτος των αναφορών καταδεικνύει τη σοβαρότητα του έλληνα συγγραφέα, εκείνου δηλαδή που παντρεύει την αποστασιοποιημένη παρατήρηση της πραγματικότητας με τη δέσμευση να αντιμετωπίσει με μίαν 'επιστημονική' προοπτική τα ηθικά ερωτηματικά που η εποχή πιεστικά έθετε.

Σε διάστημα, λοιπόν, τριάντα χρόνων ξετυλίγεται η πολιτισμική και πνευματική πορεία του Ροΐδη, που περνά βαθμιαία από την ανασκευή της υλιστικής φιλοσοφίας (*Οι Καϊνίται*, Α', 361-369) στην, έστω απρόθυμη, υιοθέτηση των υλιστικών θεωριών και νέων γνώσεων μέχρι τον πεσιμισμό του Schopenhauer και του Leopardi²³, τα χρόνια από το 1891 και μετά, που είναι η περίοδος του λυκόφωτος του συγγραφέα μας²⁴. Εάν το 1871, με αφορμή τους Darwin, Vogt, Büchner, Moleschott γράφει: «Τα επιχειρήματα των κυρίων τούτων μ' έπειθον μεν ενίοτε, αλλά πάντοτε μ' ελύπουν»²⁵, το 1891 αναφερόμενος στο μηδενισμό του Stirner συλλογίζεται πικρά: «Εκ των συμβουλών του συνοδοιπόρου μου δεν ηκολούθησα καμμίαν, αλλ'ουδέ δύναμαι, δυστυχώς, να βεβαιώσω ότι δεν μετενόησα διά τούτο»²⁶.

Στην παρούσα, όμως, περίπτωση δεν προτίθεμαι να συζητήσω ούτε για τις *Μάγισσες* ούτε για τα *Στίγματα* (ασχολήθηκα άλλοτε με τα θέματα αυτά), αλλά για την *Αμφίβολον ζώην*²⁷, που τοποθετείται μάλλον μετά το 1877, δηλαδή μετά τη συνάντηση του Ροΐδη με τη διηγηματογραφία του Πόε.

κολοκύνθη με την οποία ο Ροΐδης θα χτυπήσει την κεφαλήν του κοιμισμένου αναγνώστη»).

²² Thomas Laycock (1812-1876), Άγγλος νευροφυσιολόγος.

²³ Πρβλ. Zimbone, 2007, 627- 643.

²⁴ Πρβλ. τα τελευταία του κείμενα *Άγιος Σώστης, Τα εφήμερα, Τα ευτυχήματα της αρρωστίας, Ο αστήρ μου, Ψυχοσάββατον, Το παράπονον του νεκροθάπτου, διάφορες Σκέψεις*. Αναφέρω εδώ κάποιους συλλογισμούς του ενδεικτικούς της ψυχικής του διάθεσης: «[...] τούτον ουδεμία φαίνεται πληγώσασα εκ των ακανθών, δι'ων ο πανάγαθος Θεός εθεώρησε πρέπον (δεν ηξεύρω διατί) να στρώση την επίγειον ημών. [...] Όσοι δε πλην του Θεού ηγάπων και τον πλησίον, οι φύσει ευαίσθητοι και φιλόανθρωποι, αδύνατον ήτο να αισθανθώσι χαράν αναλογιζόμενοι, ότι πολλοί ήσαν περί αυτούς οι πεινώντες, ριγούντες, φθισιώντες, ανάπηροι και λεπροί» (*Ο Άγιοπετρίτης*, Ε', 445-446). «Η ανθρώπινη φύσις μόνον μεγάλας λύπας δύναται να αισθανθή, ουδεμίαν δε μεγάλην ευτυχίαν μη μεταβαλλομένην εν βραχεί χρόνω εις χασμήματα» (*Ανέκδοτοι σκέψεις*, Ε', 368). «Πάντες οι έχοντες ονύχια αγωνίζονται να σπαράξωσι τους έχοντας πτερά» (ό.π., 376, βλ. την ίδια έκφραση στο *Ο Δουμάς εις τας Αθήνας*, Ε', 105). «Μεγάλη δυστυχία είναι να έχη κανείς πολύ καλήν καρδίαν» (*Μονόλογος ευαισθήτου*, Ε', 172), «Ο εγωισμός και η πεζότης του σιδηρού τούτου αιώνος καθιστώσιν ακατάλληλα πρότυπα τας περιστεράς, τα αρνία και τους κύκνους» (Ροΐδης, 2005, 163).

²⁵ *Άγγέλου Βλάχου Κωμωδία*, 1871, Β', 28.

²⁶ *Άγιος Σώστης*, 1891, Δ', 29.

Το πεζό, εάν από τη μια πλευρά φαίνεται να επιβεβαιώνει ότι αυτό που κινητοποιούσε τη φαντασία του Ροΐδη ήταν το σπάνιο²⁸, που ο ίδιος παρατηρούσε και μελετούσε με την περιέργεια και την αδημονία της γνώσης²⁹, από την άλλη αποκαλύπτει, σε συνδυασμό με τρία άλλα επόμενα κείμενα - *Το παράπονον του νεκροθάπτου, Τα ευτυχήματα της αρρωστίας, Ψυχοσάββατον*³⁰ - , μία ροπή του συγγραφέα στη μελέτη του θανάτου και πιο συγκεκριμένα του τόπου των νεκρών, δηλαδή των κοιμητηρίων³¹.

Στο κείμενο ο Ροΐδης αφηγείται ένα ταξίδι στη Φρανκφούρτη που είχε κάνει δεκαπέντε χρόνια πριν· καθώς, λοιπόν, περιδιάβαινε τη γερμανική πόλη, βρέθηκε μπροστά σ'ένα παράξενο κτήριο που είχε στην πρόσοψη την επιγραφή "*Asylum dubiae vitae*". Πληροφορείται αργότερα ότι πρόκειται για κατασκευή κατάλληλη να φιλοξενήσει για ορισμένο χρονικό διάστημα νεκρούς έτοιμους για ενταφιασμό· ο σκοπός της εκεί παραμονής τους ήταν να αποφευχθούν τραγικά σφάλματα που, δυστυχώς, επαληθεύτηκαν στην ιστορία της ανθρωπότητας και στοίχισαν στους δύσμοιρους ένα φρικτό θάνατο. Με την ευκαιρία αυτήν ο Ροΐδης μας δίνει ένα σχετικό κατάλογο με τις πιο περιέργες περιπτώσεις και τις πιο ανατριχιαστικές ιστορίες συλλεγμένες από διακεκριμένους επιστήμονες, των οποίων, όπως κάνει συνήθως, περιορίζεται να καταγράψει το επώνυμο³²: [Jean-François] Durande, [Marie François Xavier] Bichat, [Jean-François] Thomassin, [Jacques J.] Bruhier, [Matthieu Joseph

---

²⁷ Ροΐδης, Β', 340-351.

²⁸ Πρβλ. σημ. 22.

²⁹ Πρβλ. επίσης το αφήγημα *Σκηναί της Ερήμου*, του Κ. Μετ. Βοσπορίτου. *Πρόλογος* (Ε', 287-295), στο οποίο ο Ροΐδης καταγράφει την ασυνήθιστη, τρομακτική αλλά αίσια περιπέτεια στο Γκαμπόν του κυρίου Γεράσιμου Βαρβαρέζου, που μοιάζει να αντηχεί μια περίπτωση νεκροφάνειας (292-295).

³⁰ Στο πρώτο κείμενο ο Ροΐδης, περιδιαβαίνοντας το φτωχό αθηναϊκό κοιμητήριο, που βρισκόταν στην «πεδιάδα» της Βάθης, και παρατηρώντας πολλούς τάφους δεκαεξάχρονων κοριτσιών της Αθήνας, γράφει: «Εξαιρετικόν ανθηρόν είναι του Χάρωνος της Βάθειας το χαρέμι!» (Ε', 79). Στο δεύτερο κείμενο συλλογίζεται τη σύγχυση και τη συγκίνηση που δοκιμάζει κανείς, όταν, έχοντας πρόσφατα αναρρώσει, δει να περνάει νεκρική πομπή που μεταφέρει έναν ασθενή πιο άτυχο «εξαπλωμένο μέσα εις το άσχημον εκείνο κουτίον [...]». Και προσθέτει: «Αλλά και πόσην αισθάνεσαι απόκρυφον χαράν συγκρίνων την τύχην σου προς την του δυστυχούς νεκρού! “Αν ήμην εγώ, σκέπτεσαι, μέσα εις το αποτρόπαιον εκείνο φέρετρον, θα μετέβαινα ως ούτος εν μέσω του αδιαφορούντος τούτου πλήθους εις την μαύρην τρύπαν, από την οποίαν δεν εξέρχεται τις πλέον”» (Ε', 257). Στο τρίτο κείμενο μιλάει για τον τόπο «όπου είναι “άσβεστον το πυρ και ατελεύτητος ο σκόληξ”» και για την «ανέκκλητον πάντων ημών εις θάνατον καταδίκην» (Ε', 338), και περιγράφει με σαρκασμό και με λίγο κρυφή περιφρόνηση μερικούς απλοϊκούς επισκέπτες του νεκροταφείου ένα Ψυχοσάββατο: «Ανεμειγνύετο μεν ενίοτε μετά του αρώματος των επιταφίων ανθοδεσμών και ελαφρά υπόνοια λιβάνου, αλλ' η αλήθεια με αναγκάζει να ομολογήσω, ότι περί τους γυναικείους ομίλους [...] επεκράτει, όπως εις τους δημοσίους χορούς και εις τας αμάξας του τροchioδρόμου κατά τας Κυριακάς, η βαρεία οσμή του προστύχου γερμανικού μόσχου. Αναλόγου ποιότητος μοι εφάνησαν και τα μετά των περιστοιχούντων τας κυρίας εργολάβων ανταλλασσόμενα μειδιάματα, τρυφερά βλέμματα και γλυκοσαλιάσματα» (Ε', 339-340).

³¹ Πρβλ. Γκότση, 1995.

³² «Προχείρους όμως έχων επί τραπέζης τον Ορφιλάν, τον Bichat, τον Bouchardat, τον Δυράνδον και τον Θωμασίνον, θέλω προσπαθήσει να εξηγήσω, διατί εν Φραγγοφούρτη, εν Βειμάρη και εν πάση σχεδόν τη Γερμανία μεταξύ του βίου και του τάφου ηγέρθησαν σταθμοί καλούμενοι ‘Άσυλα της αμφιβόλου ζωής’» (Β', 343).

Bonaventure] Orfila, Josat, [Pierre-Hubert] Nysten, [Charles Chretien Henri] Marc, [Apollinaire] Bouchardat.

Ξανοίγεται, έτσι, ακόμη μία φορά, μπροστά στα μάτια του αναγνώστη, η έκταση της ροϊδικής βιβλιακής υποδομής συγκρινόμενη με τις λίγες σελίδες του αφηγήματος: μία ταχεία ανάγνωση του ογκώδους έργου αυτών των μελετητών μάς αποκαλύπτει ότι πολλές μαρτυρίες καταχωρισμένες εκεί απαντώνται στο κείμενο του Ροΐδη, επιπλέον αποκαλύπτει τα αναρίθμητα αναγνώσματά του, στα οποία βασισμένος συνέθεσε το αφήγημά του.

Η αντιπαραβολή των κειμένων αποδεικνύει ότι το μεγαλύτερο μέρος των καταχωρισμένων από τους διάφορους ανατόμους παραδειγμάτων επαναλαμβάνεται, καθώς περνάμε από το πιο παλιό κείμενο στα επόμενα, και μόνο μέσω λεπτομερειών μπορούμε να υποθέσουμε ποιο από αυτά λειτούργησε πιθανώς ως θεμέλιο της ροϊδικής αφήγησης. Λόγου χάρη, ο Bruhier, 1759, αντλεί μερικές ιστορίες, όχι όμως όλες, από το πόνημα του Winslow, 1742, μεταφρασμένο απ' τον ίδιο στα γαλλικά μερικά χρόνια πριν, και μετά τις ίδιες περιπτώσεις, παραλλαγμένες ή συντομευμένες, τις ξαναβρίσκουμε και στους άλλους, δηλαδή στους Durande-Thomassin, 1789, στον Josat, 1834 και στους Ιταλούς Manni, 1835, και Missirini, 1837.

Κατ' αρχάς αναφέρω μερικά σημεία του Bruhier που θα μπορούσαν, κατά τη γνώμη μου, να τον υποδείξουν ως πιθανή πηγή του Ροΐδη:

1. την με αίσιο τέλος ιστορία δύο ερωτευμένων νέων, γόνων Παρισινών εμπόρων [Bruhier 1759, 69-74, XV (= Bruhier- Winslow, 1742, 154-160)], πρβλ. Ροΐδη, 350-351.
2. Τη μαρτυρία του Πλίνιου [Bruhier, 1759, 39-40, IV (= Bruhier- Winslow, 1742, 94-95)] σχετικά με το θάνατο των υπάτων Acilius Aviola και Lucius Lamia και με την τύχη που έλαχε στον Celio Tuberon, πρβλ. Ροΐδη, 348.
3. Τη μοναδική εμπειρία του Francois de Civille [Bruhier, 274-277 (= Bruhier- Winslow, 106-109)], πρβλ. Ροΐδη, 350.
4. Το θλιβερό πεπρωμένο του André Vésale [Bruhier, 280-281 (= Bruhier-Winslow, 168-170)], πρβλ. Ροΐδη, 349.
5. Τη με αίσιο τέλος κακοτυχία της Myladi Roussel (Bruhier, XXVII, 101-103), πρβλ. Ροΐδη, 348, που όμως την αποδίδει στον Durande.
6. Την περιπέτεια της Marie Lemoine (Bruhier, 1759, XLIII, 124-125), πρβλ. Ροΐδη, 348-349.
7. Ο αυτοκράτορας Ζήνων, όταν πίστεψαν πως πέθανε, επειδή είχε χάσει τις αισθήσεις του λόγω υπερβολικής οινοποσίας, ενταφιάστηκε. Τη νύχτα όμως οι φρουροί τινάχτηκαν όρθιοι, καθώς άκουσαν δυνατές κραυγές από τον τάφο· όταν την επαύριο το μνήμα

ανοίχτηκε, ο άτυχος αυτοκράτορας βρέθηκε καλυμμένος με αίμα, έχοντας στην απελπισία του διαμελίσει με τα δόντια τις ίδιες του τις σάρκες. Ο Ροΐδης λέει πως αντλεί τη λυπητερή ιστορία από τις αφηγήσεις των Μαλάλα, Μανασσή, Πάγη (sic) και άλλους χρονογράφους³³. αντίθετα, φαίνεται σαν να αποτελεί συνοπτική μορφή του συμβάντος, με λεπτομέρειες πολύ πιο τρομακτικές, που αναπαράγει ο Bruhier, 24-27, ο οποίος υποστηρίζει πως το άντλησε από τον Βαρόνιο, που με τη σειρά του το αποδίδει στον Ζωναρά³⁴.

Στον Durande, 1789. 71-72 ανατρέχει ίσως ο Ροΐδης, 349, για τις τρομερές περιπτώσεις του καρδινάλιου Espinoza και του αββά Prevost.

Επίσης, ο ορισμός που δίνει ο Ροΐδης³⁵ για τη ζωή και το θάνατο φαίνεται πως μας επαναφέρει στο πρώτο άρθρο του βιταλιστή Bichat , 1822, 1-3³⁶. Όμως, πιο πιθανή πηγή θα μπορούσε να είναι ο Josat, 1834, 49³⁷, που μάλλον αντλεί με τη σειρά του από τον Bichat.

Πάλι στον Josat, 368, μαρτυρείται η αναφορά στον γιατρό Curry με αφορμή ένα κορίτσι που έπεσε από τον πρώτο όροφο και έμεινε σε κατάσταση φαινομενικού θανάτου, αλλά στο τέλος σώθηκε με τον ηλεκτρισμό, πρβλ. Ροΐδη, 348.

Και ένα παράθεμα του Bichat, που αναπαράγει εντός εισαγωγικών ο Ροΐδης, 344:

«Ο άνθρωπος ζη ενίοτε επί πολλάς ημέρας εσωτερικώς, αφού παύση πάσα αυτού σχέσις προς τον έξω κόσμον. Η διακοπή των εξωτερικών φαινομένων της ζωής είναι 'σχεδόν πάντοτε' επισφαλέστατον γνώρισμα της πραγματικότητος του θανάτου, περί ου δεν δύναται τις ν' αποφανθή θετικώς, ειμή μετά την οριστικήν κατάπαυσιν των φαινομένων της εσωτερικής ζωής»

είναι η ακριβής απόδοση των λόγων του επιστήμονα αυτού, αλλά μεταγραμμένων από τον Josat, 1:

³³ «Κατά τον Μαλάλα, τον Μανασήν, τον Πάγην και τους άλλους χρονογράφους, ο αυτοκράτωρ Ζήνων ο Ίσαυρος αναισθητήσας εκ της μέθης και υποληφθείς νεκρός εκλείσθη εν τω τάφω. Την νύκτα όμως οι φύλακες εταράχθησαν, ακούσαντες γοεράς κραυγάς εξερχομένας εκ του υπογείου· ότε δε ανεώχθη την επιούσαν το μνημείον, ο δυστυχής αυτοκράτωρ ευρέθη αιμοσταγής, κατασπαράζας εν τη απελπισία του τας σάρκας διά των οδόντων».

³⁴ Πρβλ. *Annales ecclesiastici Caesaris Baronii ...*, Monasterii Westphaliae, Typis Bernardi Raefeldii, MDCXXXIIX, 441, και *Historia di Giovanni Zonata ..* Appresso Lodovico de gli Avanzi, in Vinegia MDLX, 45.

³⁵ Ροΐδης, 343: «Ζωή είναι ανεξήγητός τις επανάστασις της αποτελούσης τα οργανικά όντα ύλης κατά των νόμων της χημείας. Τούτου τεθέντος, θάνατος πρέπει να ονομαστή η καταστολή της επαναστάσεως ταύτης [...]».

³⁶ «Article premier. *Division générale de la vie*: «On cherche dans les considérations abstraites la définition de la vie; on la trouvera, je crois, dans cet aperçu général: *La vie est l'ensemble des fonctions qui résistent à la mort.* [...] La mesure de la vie est donc, en général, la différence qui existe entre l'effort des puissances extérieures, et celui de la résistance intérieure».

³⁷ «Si, comme on l'a dit avec raison, *la vie n'est que la résistance qu'opposent les corps organisés aux causes qui tendent sans cesse à les détruire*, il sera aussi vrai de dire que la mort, par opposition à la vie, doit être essentiellement caractérisée par la prépondérance absolue des agents de destruction sur les corps organisés».

«L'individu, dit Bichat, vit encore quelquefois plusieurs jours au dedans, tandis qu'il cesse tout à coup d'exister au dehors. L'interruption des phénomènes externes de la vie étant un signe presque constamment infidèle de la réalité de la mort, on ne peut se prononcer sur l'existence de celle-ci qu'après la cessation des phénomènes de la vie intérieure».

Εκτός όμως από τα προαναφερθέντα παραδείγματα - και χωρίς να αποκλείσουμε βέβαια άλλα πρότυπα άγνωστα ακόμα - σημειώνω ότι μερικές λεπτομέρειες τις συναντάμε στο έργο του Gustave Le Bon, 1866³⁸ (αναφέρω ενδεικτικά μερικά χωρία: Le Bon, 73-74, πρβλ. Ροΐδη, 347, Le Bon, 64-69· πρβλ. Ροΐδη, 346, Le Bon, 161-198, Le Bon, 14, πρβλ. Ροΐδη, 346-347).

Επίσης, ο Le Bon, 101, κάνει λόγο για ένα *dynamoscope*, εργαλείο ικανό στο να εντοπίζει βόμβο στα ακροδάκτυλα, όπως επίσης και σε όλη την επιφάνεια του σώματος· εάν ο βόμβος σταματήσει, αυτό αποτελεί αξιόπιστο σημάδι θανάτου, πρβλ. Ροΐδη, 351:

Ως τοιαύτα προτείνονται σήμερα το 'δυναμοσκόπιον' [...], διά του οποίου επιθετομένου επί του στήθους του νεκροφανούς, διακρίνεται, κατά τας διαβεβαιώσεις του ευρέτου, υπόκωφός τις ζωικός ψιθυρισμός, εφ'όσον ενυπάρχει εν αυτώ ο ελάχιστος λανθανούσης ζωής σπινθήρ· ώστε η έλλειψις παντός τοιούτου ακούσματος πρέπει να θεωρήται ως ασφαλές θανάτου τεκμήριον.

Τέλος, όσον αφορά την ονομασία *dubiae vitae asyla* που χρησιμοποιεί ο Ροΐδης³⁹, την συνάντησα μόνο στο έργο του ιταλού Missirini, 1837, στην παράγραφο «*Depositi mortuarii della Germania. Dubiae vitae asylum*», 151-155⁴⁰. Επίσης και οι δυο Ιταλοί αναφέρουν ένα έθιμο κοινό σε πολλές πόλεις της Γερμανίας: να περνούν δηλαδή στα δάχτυλα των άνω και κάτω άκρων των νεκρών δαχτυλίδια συνδεδεμένα με δυνατά κουδούνια ώστε να ειδοποιούνται στην περίπτωση νεκροφάνειας⁴¹. «Τούτη η επινόηση των κουδουνιών, λέει ο Missirini, προέρχεται από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής»⁴².

Η τελευταία αναφορά με οδηγεί στον Πόε⁴³ και στις ροϊδικές μεταφράσεις του Πόε, που υπέδειξα

³⁸ Στον Le Bon ξαναβρίσκουμε τις ιστορίες των Aniola, Lamia, Tubéron (22), Vésale, Espinosa, Prevost (23), Civile (38-45), όπως και την περιπέτεια των δυο νέων ερωτευμένων (26-27) και το παράθεμα του Bichat (124).

³⁹ «[...] 'Asylum dubiae vitae', ήτοι 'Άσυλον της αμφιβόλου ζωής', 340.

⁴⁰ Ο Ιταλός επιστήμονας προσθέτει: «[...] La più recente casa è quella di Frankfort sul Meno, e può servire di modello» (154). Ίδια πληροφορία μας δίνει ο Le Bon, στο «Παράρτημα» *Des chambres mortuaires en Allemagne*, 205, εκεί όπου αναφέρει ότι: «De les toutes chambres mortuaires de l'Allemagne, celle de Francfort est toujours la mieux organisée».

⁴¹ Manni, 1835, 10-11: «A ciascun dito delle mani e de' piedi s'intromette un anello, il quale per mezzo di un filo di ferro termina ad una serie di campanelli che danno uno stridentissimo suono per qualunque piccolo movimento». Πρβλ. και Missirini, 1837, 150, 152-153. Έχουμε επιπλέον την πληροφορία ότι «[...] στη Φρανκφούρτη κάθε κρεβάτι είχε σκοινιά που συνδέονταν μ'ένα δυνατό κουδούνι συναγεμμού και σε κάθε οκτώ πτώματα αντιστοιχούσε ένας φύλακας», και ότι το πρώτο *Asylum* ιδρύθηκε στη Βαϊμάρη (άλλη γερμανική πόλη που καταγράφει ο Ροΐδης): www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/.../pdf/medhist00005-0157.pdf (προσπ. 2 Σεπτεμβρίου 2010).

⁴² Missirini, 1837, 150: «Il trovato di questi campanelli deesi all'industria e umanità degli Stati Uniti d'America».

⁴³ Ο Ροΐδης, ως γνωστόν, μετέφρασε πέντε ή έξι διηγήματα του Πόε στο διάστημα 1877-1895.

στην αρχή. Πράγματι, ο Αμερικανός συγγραφέας στο *Premature Burial*, ένα από τα διηγήματα τρόμου, κάνει λόγο γι'αυτό το εύρημα⁴⁴, που ξαναβρίσκουμε στην *Αμφίβολον Ζωήν*⁴⁵, και αυτή η λεπτομέρεια δηλώνει μάλλον ότι ο Ροΐδης είχε υπόψη του και το διήγημα του Πόε, που πραγματεύεται ακριβώς το ίδιο θέμα⁴⁶. Εξ'άλλου, είναι πολύ πιθανό να είχε υπόψη του ο συγγραφέας μας το αφήγημα του Πόε, μεταφρασμένο εκείνη την εποχή στα γαλλικά όχι από τον Baudelaire, αλλά από πολλούς άλλους στη Γαλλία⁴⁷, ενώ στην Ελλάδα θα εμφανιστεί σε ελληνική μετάφραση μόνο το 1914⁴⁸.

⁴⁴ «Besides all this, there was suspended from the roof of the tomb, a large bell, the rope of which, it was designed, should extend through a hole in the coffin, and so be fastened to one of the hands of the corpse».

⁴⁵ «Το δε όντως παράδοξον ήτο, ότι ο ούτω κατακείμενος είχεν υψωμένον τον βραχίονα και τους πέντε δακτύλους εντός ισαρίθμων χαλκίνων κρίκων, εις ους απέληγε το σχοινίον κώδωνος ανηρημένου εκ του τοίχου» (341).

⁴⁶ Πρέπει να σημειώσω εδώ ότι ο Πόε καταγράφει μία παραλλαγή της ιστορίας - έχοντάς τη βεβαίως επεξεργαστεί με το δικό του τρόπο - που αναφέραμε προηγουμένως (βλ. *supra*, υποσημ. 36), ενός κοριτσιού, που ο πρώην τρελά ερωτευμένος αρραβωνιαστικός βγάζει απ'τον τάφο ζωντανό. Επί του προκειμένου σημειώνω εδώ ότι ο Hauvette, 1933, στο βασικό για τις σπουδές της συγκριτικής λογοτεχνίας δοκίμιό του, συνέθεσε έναν ολοκληρωμένο πίνακα της «Morte vivante» στη λογοτεχνία, ειδικότερα στην ιταλική παράδοση της νουβέλλας του 14^{ου} και 16^{ου} αι., ακολουθώντας την εξέλιξη ορισμένων λογοτεχνικών τόπων, κυρίως εκείνων της νεκροφάνειας (προερχόμενης από υπνωτικό - το πιο γνωστό παράδειγμα αφορά την Ιουλιέτα - ή απρόβλεπτης και τυχαίας). Φυσικά πρέπει κανείς να ξεκινήσει από την επίδραση που θα άσκησε πάνω στην πρώιμη ιταλική πεζογραφία η τύχη του ελληνιστικού μυθιστορήματος (π.χ. *Οι κατ'Ανθίαν και Αβροκόμην εφεισιακοί λόγοι* του Ξενοφάντος του Εφέσιου, 2^{ος} αι.) και του μυθιστορήματος με ιπποτικό φόντο αλλά με βυζαντινό σκηνικό (Chrétien de Troyes, 13^{ος} αι.). Τα παραδείγματα νεκροφάνειας οφειλόμενης σε τυχαία και απρόβλεπτα αίτια, ενώ από τη μία μας απομακρύνουν από μερικά βασικά θέματα της ιστορίας του Ρωμαίου και της Ιουλιέτας (η εχθρότητα των οικογενειών, το υπνωτικό, η αυτοκτονία από έρωτα), από την άλλη επαναπροτείνουν το μοτίβο της «vivante ensevelie», της γυναίκας δηλαδή που απεβίωσε από, φαινομενικά μόνο, φυσιολογικά αίτια, θάφτηκε και επέστρεψε στη ζωή χάρη στον αγαπητικό της. Στα έργα του Βοκάκιου *Filocolo*, IV 67 και *Gentile e Catalina* (*Decameron* X 4), περιγράφεται για πρώτη φορά το θέμα της γυναίκας που θάφτηκε μεν ζωντανή, αλλά ιπποτικά παραδόθηκε στο σύζυγο από τον αγαπητικό, που την είχε ανασύρει από τον τάφο (ο Βοκάκιος μπορεί να έχει χρησιμοποιήσει ως πηγές περσικά μυθιστορήματα, όπως επίσης και κινεζικές ή ινδικές συλλογές ή και την *Historia Apollonii*, πρβλ. Romano, 1993, I, 40). Τα προηγούμενα στοιχεία εκτέθηκαν για να υπογραμμιστεί μια ενδιαφέρουσα σύνδεση ανάμεσα στο επεισόδιο του Πόε και την προϋπάρχουσα λογοτεχνική παράδοση όπου αναπτύσσεται το ίδιο θέμα. Πράγματι, στην Ιστορία της *Ginevra degli Almieri*, ανώνυμο συγγραφέα (Φλωρεντία, 15^{ος} αιώνας), και μετά στο *Nicolò e Lucina* του Ortensio Lando (Μιλάνο, 1508/12- 1553 περίπου) η ευγενική, 'ιπποτική' χειρονομία της ιστορίας του Βοκάκιου ανατρέπεται: ο αγαπητικός, απογοητευμένος, όχι μόνο δεν παραδίνει τη γυναίκα στο σύζυγό της, αλλά πετυχαίνει τη διάλυση του συζυγικού δεσμού, καταφέροντας έτσι να επανασυνδεθεί τελικά με την αγαπημένη του, φινάλε που ξαναβρίσκουμε στον Πόε, στον Ροΐδη και στις επιστημονικές του πηγές. Πρέπει να προσθέσω ότι και για τον Bruhier και για τον Le Bon αυτή η ιστορία πολύ πιθανώς δεν είναι αληθινή, πρβλ. Bruhier, 1759, I, 74: «Cette curieuse histoire [...]», II, 5: «conte puerile», και Le Bon, 1866, 26-27: «Cette histoire se trouve avec beaucoup de variantes dans une foule d'auteurs [...]. Nous ne croyons pas cependant qu'elle mérite beaucoup plus de croyance que la précédente. Nous ne la mentionnons qu'à cause de son originalité».

⁴⁷ *L'Enterrement Présumé*, 1877, *L'inhumation prématurée*, 1882, *Enterré vif*, 1885, *L'ensevelissement prématuré*, 1887 [πρβλ. <http://www.eapoe.org/works/info/pt048.htm>, (προσπ. 2 Σεπτεμβρίου 2010)].

⁴⁸ Κατά περίεργο τρόπο, το αφήγημα του Ροΐδη δεν παραλληλίσθηκε με το *The Premature Burial*, αλλά (μαζί με ένα άλλο, το *Ορέστης και Πυλάδης*, Γ', 217-222) με το αφήγημα του Πόε *Το πάθημα του κ. Βαλδεμάρο* (Μπέζας, 1996, 25), που όμως πραγματεύεται ένα θέμα τελείως διαφορετικό (βλ. όμως τώρα Μαυρέλο, 2008, 71, 111, ο οποίος σωστά υπογραμμίζει το ανάλογο θέμα με το διήγημα του Πόε *Πρώωρη Ταφή*). Η παρεξήγηση πιθανόν να δημιουργήθηκε από το γεγονός ότι ο Ροΐδης είχε στη βιβλιοθήκη του μόνον τα μεταφρασμένα από

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα επίσης να προσθέσω ότι στην *Ελληνική Βιβλιογραφία* του Κατσίμπαλη⁴⁹ καταχωρίζεται μία ανώνυμη ελληνική μετάφραση του προαναφερθέντος διηγήματος του Πόε, με τίτλο *Η ζώσα νεκρά* (εφημερίδα *Σκριπ*, 04/7/1896). Πρόκειται όμως για ένα παρόραμα (το κείμενο δεν είναι άλλο από μετάφραση του *The Oval Portrait*)⁵⁰.

Και ολοκληρώνω με μία σύντομη διαπίστωση για το περιεχόμενο και το ύφος του κειμένου. Κατηγόρησαν τον Ροΐδη πως συχνά-πυκνά αντέγραφε άνετα τα θέματα των κειμένων του από άλλους συγγραφείς. Όπως ήδη έχω γράψει με άλλη αφορμή, το γεγονός ότι πολλές σελίδες του δεν είναι ‘πρωτότυπες’, σε ό,τι αφορά το πραγματευόμενο αντικείμενο, αποτελεί όντως μια παρατήρηση που όμως δεν έχει καμιά σημασία από κριτική άποψη. Το να μιλά κανείς για αντιγραφή θέματος είναι πράγμα άτοπο, δεδομένου ότι για την ακρίβεια κανένα έργο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί απόλυτα ‘πρωτότυπο’, όταν λαμβάνεται υπόψη μόνο το περιεχόμενο αυτό καθ’αυτό. Πάνω σ’ αυτό χαράσσει ευδιάκριτα αποτυπώματα το ύφος του συγγραφέα, και είναι βέβαιο ότι κανείς δε θα μπορέσει ποτέ να υφαρπάσει ούτε από έναν στοχαστή τη σκέψη ούτε από έναν καλλιτέχνη το ύφος⁵¹, όπως δε στάθηκε ποτέ δυνατόν να αποσπάσει κανείς απ’τον Ηρακλή το ρόπαλο, που μόνον αυτός ήξερε να χειρίζεται. Αυτή η διαπίστωση ισχύει και για τον συγγραφέα μας: πράγματι, φτάνει σχεδόν πάντα η στιγμή που το περίφημο ροϊδικό ύφος, δηλαδή ο ειρωνικός και παιγνιώδης Ροΐδης⁵², ανεβαίνει στην επιφάνεια,

---

τον Baudelaire διηγήματα του Πόε (Γεωργαντά, 1985, 39), στα οποία δε συγκαταλέγεται το *The Premature Burial*. Αλλά αυτό δεν έχει σημασία, επειδή ο συγγραφέας μας ήξερε αγγλικά και θα μπορούσε να διαβάσει τα διηγήματα του Πόε από το πρωτότυπο, όπως ισχυρίζεται και ο Μαυρέλος, 2003, *passim*.

⁴⁹ Πρβλ. Κατσίμπαλη, 1859, 4, 12.

⁵⁰ Το παρόραμα δεν υπέπεσε στην αντίληψη των μελετητών των ελληνικών μεταφράσεων του Πόε (πρβλ., λ.χ., Γεωργαντά, 1985, 40, που αναπαράγει τη λανθασμένη ένδειξη του Κατσίμπαλη).

⁵¹ Καταγράφω πάλι εδώ ένα συλλογισμό του Umberto Eco, σχετικό με μίαν αντιγραφή του Μολιέρου, ο οποίος στο έργο του *Fourberies de Scapin* αντέγραψε ολόκληρη σκηνή από το *Le pedant joué* του Savinien de Cyrano de Bergerac (1619-1655). Και στα δύο έργα ένας απατεώνας, έχοντας βάλει σκοπό να κλέψει ένα φιλάργυρο γέρο, του διηγείται ότι ο γιος, που είχε μαρκάρι σε τούρκικη γαλέρα αραγμένη στο λιμάνι, είχε απαχθεί. Ο πατέρας ψάχνει με κάθε τρόπο να καθυστερήσει την καταβολή των λύτρων και επαναλαμβάνει συνεχώς με παράπονο: «Μα τι στο καλό γύρευε πάνω στη γαλέρα;» Η μολιερική σκηνή συγκαταλέγεται στις πιο όμορφες του κωμικού θεάτρου όλων των εποχών, μια και στηρίζεται στη ζωνρή εντύπωση από την επανάληψη του ρεφρέν· το ίδιο όμως πράγμα συνέβαινε και στον Cyrano. Παραλληλίζοντας, εντούτοις, τα δύο κείμενα φαίνεται πως ο Μολιέρος συντομεύει το ρεφρέν: η δική του ερώτηση «que diable alloit-il faire dans cette galère?» είναι πιο ουσιαστική από την αντίστοιχη του Cyrano «que diable aller faire aussi dans la galère d'un Turc?», ο Argante του Μολιέρου επαναλαμβάνει τη φράση επτά φορές, συμπεριλαμβανομένης και μιας παραλλαγής, ενώ ο Granger του Cyrano την εκφωνεί πέντε, συμπεριλαμβανομένων και τριών παραλλαγών. «Δεν είναι λίγο», γράφει ο Eco, 2001, και συνεχίζει: «Ο Μολιέρος έκλεψε μεν την ιδέα, αλλά έβαλε την προσωπική του σφραγίδα στο ρυθμό. Δεν είμαστε διατεθειμένοι να του συγχωρήσουμε μια κλοπή που έγινε επιδέξια;».

⁵² Ο ίδιος ο Ροΐδης παραπέμπει για τον τρόπο γραφής του στους Byron, Heine, Murger, Musset, στους Ιταλούς της παρακμής (που σημαίνει, μετά τον Pulci και τον Berni, στους humoristes και σατιρικούς του ιταλικού 18^{ου} αι., με πρώτο τον Casti), και πιθανόν και στον Richter όπως υποστηρίζει ο Βαγενάς, 1994, 279, κατά τη γνώμη του οποίου «το ιδιότυπο ύφος του Ροΐδη είναι φυσικό να αποτελεί προϊόν διακειμενικών σχέσεων», εκτίμηση που ξαναβρίσκουμε στον ορισμό του Μαυρέλου «ψηλαφητό παλίμνηστο»: παραμένει όμως πάντα ένα ύφος εκλεκτικά «δικό του». Με αφορμή την καλλιτεχνική φόρμα, μου έρχεται στο νου αυτό που υποστήριζε ο De

ακόμη κι όταν πρόκειται για κείμενο με βαθύ προβληματισμό όπως το συγκεκριμένο⁵³. Για παράδειγμα, ο συγγραφέας στην αρχή του πεζού παραβάλλει την περιπλάνησή του προς αναζήτηση απαντήσεων στις απορίες του με εκείνη «περιπλανωμένου τινός ήρωος ιπποτικού μυθιστορήματος», χαρακτηρίζει «περιπατητικό φιλόσοφο» το θυρωρό του *asylum dubiae vitae* (341), και τέλος αναγνωρίζει ότι η ακατάσχετη φλυαρία του γιατρού Όθωνα Ίν(σ)χιου, προσώπου πιθανότατα πλαστού, με όλες τις εξηγήσεις που του έδινε, «έπιπτεν επί της πυρεσσούσης περιεργίας μου, ως ευεργετική βροχή επί διψώντος λιβαδίου» (343). Αν και πρόκειται για λεπτομέρειες, εντούτοις αυτές οι παρομοιώσεις διαθέτουν την ικανότητα να δημιουργούν εκείνο το κλίμα εγκαρδιότητας και, θα έλεγα, τσαχπίνικης ελαφρότητας, που διακρίνει τον τρόπο αφήγησης του συγγραφέα μας και τον κάνει απaráμιλλο. Σ' αυτό στοχεύει ο Ροΐδης, ο τρόπος γραφής του δηλαδή να κυλά αρμονικά, όπως ο διακριτικός ψιθυρισμός ενός ήμερου μικρού ποταμού ή, για να χρησιμοποιήσω τα δικά του λόγια, όπως ένα «[...] διαυγές ρυάκιον ρέον ησύχως και άνευ θορύβου»⁵⁴.

Sanctis, 1879, 320 και που ταιριάζει θαυμαστά στον Ροΐδη: «Dico forme, e non forma. [...] le forme sono l'espressione, lo stile, il colore. Non veggo altre forme dell'arte che queste: semplicità, eleganza, spirito». Και κάνοντας λόγο ειδικότερα για το τελευταίο, ο μεγάλος κριτικός συνεχίζει: «Ma quando l'artista, in ciò che si presenta, trova un che di contrario a quest'ideale delle forme, quando invece della semplicità trova il cinismo, quando invece dell'eleganza trova il plebeo, la contraddizione tra quello che trova e quello che sente produce quel fenomeno irresistibile che è il riso; non il riso sciocco che vede contraddizione dove non è, ma il riso dello spirito che la sente e la gitta fuori in un motto, in un frizzo che comunica il riso. Questa è la fonte dello spirito, caricatura, ironia, sarcasmo, umorismo». Πρόκειται για το ίδιο ύφος που βρίσκουμε και στα πολιτικά κείμενα του συγγραφέα μας, όπως υπογραμμίζει ο Βαρελάς, 2008, 363-364, που επισημαίνει τις γνωστές «αλλοκότους λέξεων συγκρούσεις» και «την ψηλαφητή εικόνα». Καταχωρίζω εδώ ένα παράδειγμα που ο Βαρελάς αναφέρει, περατώνοντας το *Επίμετρό* του, σε ό,τι αφορά το προσωνύμιο «θερμοκέφαλο[v]», με το οποίο ο Ροΐδης είχε χαρακτηρίσει τον πρωθυπουργό της Αγγλίας Γλάδστονα (Επιθεώρησις του έτους 1880», Γ', 79): «Το ίδιο χαρακτηριστικό τού αποδίδεται και εδώ όταν γίνεται λόγος περί “του νεανικού αίματος, όπερ ανέβη εις την κεφαλήν του κ. Γλάδστονος και έβραζεν υπό τας λευκάς τρίχας του ως ηφαίστειον υπό την χιόνα”» (368).

⁵³ Διαφορετική η άποψη του Μαυρέλου, 2008, 111, ο οποίος βλέπει στο κείμενο ένα «παιγνιώδη χαρακτήρα», όπως και «μια παρωδιακή και σατιρική διάθεση» στα *Στίγματα*.

⁵⁴ Δανείζομαι την έκφραση από την κριτική του Ροΐδη στο περιοδικό *Αθηνά*, 13.2.1860, για το υπερβολικά εμφατικό ύφος του Σπ. Ζαμπέλιου στη μελέτη του *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ;* (1859): «Το ύφος του συγγραφέως [...] καταντά υπέρ το δέον εμφατικών [...] Αρεσκόμεθα μάλλον εις διαυγές ρυάκιον ρέον ησύχως και άνευ θορύβου [...]». Την ίδια περίπου μεταφορά θα ξαναχρησιμοποιήσει ο Ροΐδης, δεκαπέντε χρόνια αργότερα, στον πρόλογο των *Παρέργων*: «[...] απατρίτητον των λέξεων προσόν είναι να παρέχονται εντελώς απαρατήρητοι, ερέουσαι ησυχή, ως το ύδωρ του Σιλώαμ» (*Προς τους αναγνώστας Γ'*, 237). Θυμίζω επί του προκειμένου τα λόγια του Παράσχου, 1947, 168: «Κανένας νεοέλληνας συγγραφέας δε γνοιόστηκε το ύφος καθαυτό, σαν την ίδια την υπόσταση και το νόημα της λογοτεχνίας, όσο ο Ροΐδης. Και οι αρετές του ύφους, που τις βάζει στην πρώτη πρώτη σειρά είναι [...] σαφήνεια, λογικό αρμολόγημα του λόγου (κ' ενότητα και τάξη και συμμετρία), περιεκτικότητα, απλότητα και χάρη [...]». Βλ επίσης τη συμβολή του Μουλλά, 1984, και τις σελίδες του Μαυρέλου, 2008, 17-42.

Βιβλιογραφία

- Αγγελάτος, 2003
Δ. Αγγελάτος, *Πραγματικότητα και Ιδανικόν. Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας (1857-1901)*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Βαγενάς, 1988
Ν. Βαγενάς, *Ροΐδης και Ρίχτερ*, στον τόμο *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Στιγμή, Αθήνα, 275-279.
- Βαρελάς, 2008
Εμμανουήλ Δ. Ροΐδης, *Ελληνικός επίλογος τη διατριβή του κ. Γλά<δ>στωνος*. Παρουσίαση-Επίμετρο Λάμπρος Βαρελάς, περ. *Νέα Εστία* 165, τεύχ. 1819, 343-368.
- Βογιατζάκη, 2007
Ε. Βογιατζάκη, *Ο Εμμανουήλ Ροΐδης και η μεταφορά της επιστήμης*, περ. *Σύγκριση* 18, 47-71.
- 2009
Δαρβινικό και θετικιστικό πνεύμα στις ιστορίες ζώων του Εμμανουήλ Ροΐδη. In E. Close, G. Couvalis, et al. (eds.) "Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2007", Flinders University Department of Languages - Modern Greek, Adelaide, 755-764.
- Γεωργαντά, 1985
Α. Γεωργαντά, *Ο εισηγητής και πρώτος μεταφραστής του Πόε στην Ελλάδα*, περ. *Διαβάζω* 112 (Αφιέρωμα στον Πόε), 34-42.
- 1990
Έντγκαρ Άλλαν Πόε, Κάρολος Μπωντλαίρ, Εμμανουήλ Ροΐδης, περ. *Γράμματα και Τέχνες* 60, 4-5.
- 1993
Εμμανουήλ Ροΐδης, *Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα*, Ιστός, Αθήνα.
- 2004
Από τον Αριστοτέλη στον Δαρβίνο, Το Βήμα, 11 Ιαν., 43.
- Γκότση, 2004
Γ. Γκότση, *Εμμανουήλ Ροΐδης: από της Σύρας το περιβόλι στις Βάθειες την πεδιάδα*, στον τόμο *Η ζωή εν τη πρωτεύουση. Θέματα Αστικής Πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα, 158-176.
- Καράβατος, 1987
Θ. Καράβατος, *Οι απαρχές της νευροψυχολογίας στην Ελλάδα*, στο *Κείμενα νευροψυχολογίας*, επιμ. Θ. Τζαβάρας, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη, 15-42.
- 1996
Ο Ροΐδης και οι 'νευροεπιστήμες' του 19ου αιώνα, περ. *Πόρφυρας* 81-82, 488-500.
- Κασίνης, 1985
Κ.Γ. Κασίνης, *Το τραγικό σημειωματάριο του Ροΐδη*, Φιλιππότης, Αθήνα 1985.
- Κατσίμπαλης, 1859²
Γ.Κ. Κατσίμπαλης, *Ελληνική Βιβλιογραφία Έντγκαρ Πόε*, Αθήνα.
- Μαυρέλος, 1997
Ν. Μαυρέλος, *Ο Ροΐδης, ο Εδγάρος Πόου και η «Περιήγησις εις την σελήνην»*, περ. *ΜικροΦιλολογικά* 2, 3-6.
- 2003
Ο «Καρδιόκτυπος» της (ροϊδικής) μετάφρασης και η «ψυχολογία» του συγγραφέα, περ. *Πόρφυρας* 106, 541-557.
- 2003α
Η υποδοχή του Ροε στην Ελλάδα και ο φακός του Ροΐδη, περ. *Σύγκριση* 14, 76-97.
- 2008
Το ψηλαφητό παλίμψηστο της ροϊδικής γραφής. Ζητήματα λογοτεχνικής και πολιτισμικής θεωρίας, Σοκόλης, Αθήνα.
- Μουλλάς, 1984
Π. Μουλλάς, *Για το ήθος και το ύφος του Ροΐδη. Τρία σημειώματα*, περ. *Διαβάζω* [Αφιέρωμα στον Ροΐδη], 17-20 (= *Ρήξεις και συνέχειες*, Σοκόλης, Αθήνα 1993, 331-338).

- Μπέζας, 1996
Δ. Μπέζας, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Παρουσίαση-Ανθολόγηση*, στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, Ε΄, 1830-1880*, Σοκόλης, Αθήνα, 8-95.
- Παράσχος, 1947
Κλ. Παράσχος, *Ελληνισμός και ευρωπαϊσμός του Ροΐδη*, περ. *Νέα Εστία* 42 (Χριστούγεννα), 165-177.
- Πλάκας, 1984
Δ. Πλάκας, «*Η φιλολογική έρις*» *Εμμ. Ροΐδη - Αγγ. Βλάχου*, περ. *Διαβάζω* 96, 48-56.
- Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Τσιάμης, 2005
Ε. Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Κ. Τσιάμης, *Ο ρόλος της ιατρικής στη ζωή και το έργο του Εμμανουήλ Ροΐδη*. Για την επέτειο των 100 χρόνων (7. 1. 1904) από το θάνατο του συγγραφέα της «Πάπισσας Ιωάννας», *Ιστορία της Ιατρικής. Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών*, Αθήνα.
- Ροΐδης, Α΄ - Ε΄
Ε. Ροΐδης, *Άπαντα, Α΄-Ε΄*, επιμ. Α. Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1978.
- Ροΐδης, 2005
Εμμανουήλ Ροΐδης, *Τα «Ανθελληνικά». Αφορισμοί και σκαλαθύρματα*, επιμ. Αλέξανδρος Βέλιος, ΡΟΕΣ micromega, Αθήνα.
- Bichat, 1822
Recherches physiologiques sur la vie et la mort par Xav. Bichat, Médecin de l'Hôtel-Dieu, professeur d'anatomie, de physiologie et de médecine ..., Gabon Libraire, Paris.
- Bruhier D'Ablaincourt, 1759
J. J. Bruhier D'Ablaincourt, *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort et l'abus des ...*, tom. I-II, chez De Bure l'Ainé, Libraire, Paris.
- Capuana, 1880
L. Capuana, *Studi sulla Letteratura Contemporanea*, G. Brigala e comp. Editori, Milano.
- De Sanctis, 1877
Studio sopra Emilio Zola (1877), στον τόμο *Nuovi Saggi Critici*, Napoli 1890⁴, 359-405.
- 1879
Zola e l' "Assomoir", ομιλία που έγινε στις 15 Ιουν. 1879 στο "Φιλολογικό Σύλλογο" της Νεάπολης, (= F. De Sanctis, *Saggi critici*, επιμ. L. Russo, Laterza, Bari 1961, 313-337).
- 1883
Il darwinismo nell'arte, ομιλία που έγινε στις 30 Μαρτ. 1883 στο "Φιλολογικό Σύλλογο" της Νεάπολης, (= F. De Sanctis, *Saggi critici* επιμ. L. Russo, ό.π., 355-367), τώρα στον τόμο F. de Sanctis, *L'arte, la scienza e la vita. Nuovi saggi critici*, conferenze e scritti vari, Einaudi, Torino 1972, 457-469.
- Durande, 1789
Mémoire sur l'abus de l'ensevelissement des morts, par M. Durande, de l'Académie de Dijon, et de la Société Royale de Médecine. Précédé de Réflexions sur quelques propriétés du principe de la vie, et sur le danger des inhumations précipitées par M. Thomassin, ancien Chirurgien-major des hôpitaux militaires ..., de l'Imprimerie de Levrault, Strasbourg.
- Eco, 2001
U. Eco, *Bustina di Minerva: Furti con destrezza*, περ. *L'espresso* (Roma), 14 Ιουνίου.
- Hauvette, 1933
H. Hauvette, *La "Morte vivante". Étude de littérature comparée*, Ancienne Librairie Furne-Boivin & Cie Éditeurs, Paris 1933.
- Josat, 1834
De la mort e de ses caractères ... par le Docteur Josat, Germer Baillière, Libraire- Éditeur, Paris.
- Le Bon, 1866
De la mort apparente et des inhumations prématurées, par Gustave Le Bon, Rédacteur scientifique de l'Événement et collaborateur du Courrier Médical, 2ème édition ..., Libraire d'Adrien Delahaye, Paris.

- Manni, 1835
P. Manni, *Manuale pratico per la cura degli apparentemente morti*, Napoli 1835.
- Missirini, 1837
M. Missirini, *Pericolo di seppellire gli uomini vivi creduti morti*, Milano 1837
- Orfila, 1834
Traité des exhumations juridiques ..., par M. Orfila, Professeur à la Faculté de Médecine de Paris ... , Béchet Jeune, Paris.
- Romano, 1993
Le storie di Giulietta e Romeo, a cura di A. Romano, τόμ. 1-2, Salerno Editrice, Roma.
- Winslow, 1742
Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort, et l'abus des enterremens, et embaumemens précipités, par M. Jacques-Benigne Winslow ..., traduite et commentée par Jacques-Jean Bruhier, chez Morel, Prault, Simon, Paris.
- Zimbone, 2007
A. Zimbone, *Τρεις μεγάλοι Ευρωπαίοι (Spanheim, Leopardi, Ροϊδης), Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βουκουρέστι, 2-4 Ιουν. 2006)*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 627-643.
- 2008
Ροϊδης, Michelet και Αι μάγισσαι του Μεσαιώνος, περ. Κ 17, 35-44.
- 2010
Le stigmaté. A proposito di un viaggio di Emmanuil Roidis in Sicilia, στον τόμο "*Alle gentili arti ammaestra*". *Studi in onore di Alkistis Proiou*, επιμ. Angela Armati, Marco Cerasoli, Cristiano Luciani, Dipartimento di Filologia Greca e Latina, Sezione bizantino-neoellenica, Università di Roma "La Sapienza", Roma, 397-422.

Μαθαίνω, ενώ η ανακοίνωσή μου δημοσιεύεται σε ψηφιακή μορφή, ότι ο κύριος Σωτήρης Τσέλικας, στο άρθρο του *Οι διαμεσολαβημένες αναμνήσεις του Ροϊδη από τη Γερμανία*, στο περιοδικό *Μικροφιλογικά* 29 (άνοιξη 2011), 15-21, εντοπίζει πολύ σωστά την πηγή του αφηγήματος *Η αμφίβολος ζωή* στο έργο του J. Rambosson, *Les lois de la vie et l'art de prolonger ses jours* (Παρίσι, Firmin Didot, 1871).